

نقش معنویت خداسو در پایداری یا فروریزش گرایش به دین در پسا بحران، بر اساس آیات قرآن کریم

چکیده

از دیرباز چگونگی مواجهه افراد با مشکلات در بحران‌ها از موضوعات موردعلاقه روان‌شناسان بوده است. در این میان، معنویت مذهبی، غالباً منبع نیروی مهمی هنگام مواجهه فرد با بحران است. از منظر اسلام، خدا، محور معنویت است. این تحقیق باهدف بررسی نقش معنویت با محوریت خداوند، در پایداری یا فروریزش گرایش به دین در پسا بحران بر اساس آیات قرآن با روش کیفی تحلیل محتوای دینی (فهم پیشرفته متن) انجام پذیرفت. یافته‌ها نشان می‌دهد افراد در کیفیت باورهای اعتقادی‌شان و میزان معنویت خداسوی آنان در پیشا بحران، در نگرش آنان به دین در دوره بحران و هم‌چنین پایداری یا فروریزش آن در پسا بحران، تأثیرگذار است. افراد قبل از مواجهه با بحران دو دسته‌اند؛ افرادی که قبل از بحران، دارای معنویت خداسو بودند، پس از مواجهه با بحران، طبق همان گرایش اولیه خود و با تقویت بیشتر پیش خواهند رفت؛ اما افرادی که تا قبل از بحران، معنویتی خداسو نداشتند در مواجهه با بحران، باهدف بیرون رفت از بحران، به دین و معنویت گرایش پیدا می‌کنند اما پس از بیرون رفت از آن، گرایش خود را نیز از دست خواهند داد. با بررسی آیات نمونه این پژوهش، شرک، ناشکری، کفر، تسلط شیطان، اسراف، عدم امید به آخرت، پیمان‌شکنی، خودخواهی و تکبر، مکر و نیرنگ از عوامل فروریزش گرایش به خدا در پسا بحران می‌باشد. در مقابل عبودیت، آخرت‌باوری، صبر، قدردانی، عمل صالح، اعتقاد به رحمانیت خداوند، تذکر و دقت در نعمت‌های الهی و اسناد رهایی از بحران به خداوند عوامل ثبات در پسا بحران هستند.

واژگان کلیدی

معنویت خداسو، گرایش به دین، بحران، پایداری، فروریزش

مقدمه

بحران‌ها در زندگی اجتماعی اجتناب‌ناپذیرند و خود زمینه‌ساز تهدیدها و فرصت‌هایی هستند که بسته به نوع، شدت و وسعت بحران، می‌توانند حیات انسانی را در شرایط دشوار و پرمخاطره‌ای قرار دهند. بحران‌ها زمانی که رخ می‌دهد، روح مردم را محک می‌زند و عمدتاً از جنس فقدان و نیستی است و برنامه‌ریزی نشده، غیرمترقبه و تقریباً غیرقابل کنترل اتفاق می‌افتد (روزنتال^۱، تی هارت^۲، چارلز^۳، ۱۳۸۱). در تحلیل بحران، سه ویژگی اصلی به‌عنوان شرایط ضروری برای تعریف بحران ذکر شده است: ۱. تهدید: احساس خطر برای اهداف مهم و اولویت‌دار واحد تصمیم‌گیری؛ ۲. غافل‌گیری: مواجهه با تهدید به گونه‌ای که فرد یا گروه درگیر، آمادگی لازم را نداشته باشد؛ ۳. فشار زمانی: احساس محدودیت در زمان برای پاسخگویی به تهدید (هرمان^۴، ۱۹۶۹). بحران موجب تنش در ارگانیزم بدن است و تنش فیزیکی، خستگی، اضطراب و تشویش ایجاد می‌کند (میلر^۵، ۱۹۶۳) طبق آمار سازمان ملل متحد^۶، از سال ۱۹۹۰ بیش از ۱۰ هزار و ۷۰۰ فاجعه در سطح جهان رخ داده که بیش از شش میلیارد نفر را تحت تأثیر قرار داده است؛ بنابراین، تلاش برای کاهش و مدیریت بحران‌های اجتماعی به یک امر حیاتی و بین‌المللی تبدیل شده است. در حال حاضر، سازمانی به نام «استراتژی بین‌المللی کاهش بلایای سازمان ملل^۷ مسئول پیگیری این موضوع است. کشور ایران نیز از دیرباز در معرض حوادث و بحران‌های بزرگی قرار گرفته است که بعضی مخاطرات عظیمی را به دنبال داشته است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان مجموعه بحران‌ها و تهدیدات متصور را در قالب دو گروه طبیعی و غیرطبیعی طبقه‌بندی نمود. ایران به دلیل وسعت و موقعیت جغرافیایی خود همواره با قسمت عمده‌ای از تهدیدات طبیعی به‌صورت جدی مواجه بوده است. از این‌رو دستگاه‌های اجرائی مسئول در این حوزه سالیان متمادی است که طرح‌ها و برنامه‌های خود را در جهت کنترل و کاهش خسارت‌های ناشی از این نوع حوادث ارائه و پیگیری می‌نمایند (وکیلی و همکاران، ۱۳۹۱).

از عوامل مؤثر در مقابله و مواجهه با بحران، معنویت و ارتباط با خداوند است، ایمان، اعتقاد و رفتارهای آرامش‌بخش و شادی‌آفرین از عوامل مؤثر در تقویت دستگاه ایمنی در مواجهه با بحران‌هاست (سلیمی و نقره ۱۴۰۱). خدا و اعتقاد به او به‌عنوان منبع اصلی آرامش^۸

¹ Rosenthal. U

² Har. P.

³ Charles . M. T.

⁴ Hermann

⁵ Miller

⁶ UNDRR

⁷ International Strategy for Disaster Reduction (ISDR)

^۸ الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (رعد، ۲۸)

نقش بسزایی در آرامش دارد. این تأثیرگذاری می‌تواند در مرحله‌ی قبل از بیماری‌زایی^۹ به‌عنوان عوامل حفاظتی^{۱۰} در پیشگیری اولیه^{۱۱} اتفاق بیفتد (لوین^{۱۲}، ۱۹۹۶، ۲۰۰۳). گرایش به دین و معنویت^{۱۳} به‌صورت فطری در بین مردم بوده و اختصاصی به دین اسلام ندارد. حتی در کشورهایی که مسلمان نیستند، این مهم ثابت شده است. بر اساس نظرسنجی موسسه گالوپ^{۱۴} در رابطه با اینکه آیا بحرانی مانند کرونا بر زندگی مذهبی طولانی‌مدت شخص تأثیر داشته است یا خیر؟ ۱۹ درصد آمریکایی‌ها اظهار داشتند که ایمان^{۱۵} آن‌ها تقویت شده و فقط ۳ درصد گفتند که ایمان آن‌ها ضعیف‌تر شده است^{۱۶}.

شاهد دیگر در افزایش معنویت و گرایش به خدا در شرایط بحران، جست‌وجوی واژه دعا^{۱۷} در بحران کرونا است که این آمار در ۹۵ کشور به بالاترین میزان خود رسیده است. نمودار زیر نشان می‌دهد که پس از اعلام همه‌گیری ویروس کووید ۱۹ توسط سازمان بهداشت جهانی^{۱۸} در ۱۱ مارس ۲۰۲۰ جست‌وجوی واژه دعا بیش از ۵۰ درصد بیشتر از ماه فوریه همان سال بوده است. همچنین در پایان مارس ۲۰۲۰، بیش از نیمی از مردم جهان برای نابودی ویروس کرونا دعا کرده‌اند (ژانت بنتزن^{۱۹}، ۲۰۲۰).

⁹ prepathogenic

¹⁰ Protective factors

¹¹ Primary prevention

¹² Levin

¹³ Spirituality

¹⁴ Gallup

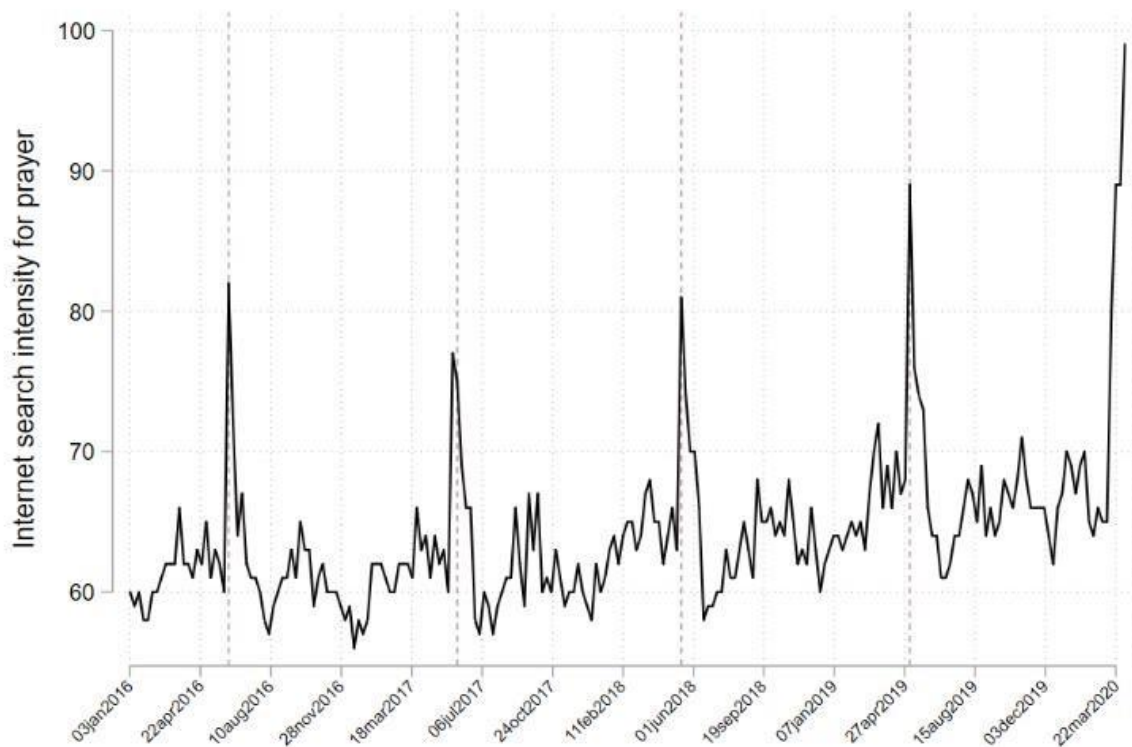
¹⁵ Faith.

¹⁶ www.gallup.com

¹⁷ Prayer.

¹⁸ WHO | World Health Organization.

¹⁹ Jeanet Bentzen.

در نظرسنجی موسسه تحقیقاتی پیو^{۲۰} از مردم آمریکا، ۲۴ درصد اعلام کردند که ایمانشان در بحران کرونا تقویت شده، ۲ درصد اظهار داشتند ایمانشان ضعیف شده، ۴۷ درصد اعلام کردند که فرقی نکرده و ۲۶ درصد سؤال مطرح شده را قبول نداشتند چون قائل به مذهب و ایمان نبودند. همچنین در این نظرسنجی نشان داده شد افرادی که مذهبی تر هستند تقویت ایمان بیشتری نسبت به افراد کمتر مذهبی پیدا کرده بودند. از این رو ۴۶ درصد افرادی که در یک سال گذشته حداقل ماهی یک بار یا دوبار در مراسمات مذهبی شرکت کرده بودند، اظهار داشتند که ایمانشان تقویت شده است. در مقابل، تنها ۲۶ درصد افرادی که سالی فقط چند بار در مراسم مذهبی شرکت کرده بودند و ۱۱ درصد افرادی که به ندرت و یا اصلاً در برنامه‌های مذهبی حضور نداشتند، اعلام نمودند که ایمانشان تقویت شده است.^{۲۱}

با توجه به نتایج این نظرسنجی‌ها که گالوپ آن را شروع یک رنسانس مذهبی می‌داند، اهمیت پرداختن به دین و معنویت بیش از پیش احساس می‌شود. معنویت، مفهومی پذیرفته شده در علم است (نارایاناسوامی^{۲۲}، ۱۹۹۹) ولی توافقی همه‌جانبه بر تعریف آن وجود ندارد (دیسون^{۲۳}، کوب^{۲۴} و فرومن^{۲۵}، ۱۹۹۷). به‌رحال مفهوم معنویت برای اکثر افراد، مکاتب و ادیان مشابه است و به معنای

²⁰ Research Center Pew.

²¹ <https://www.pewresearch.org>

²² Narayanaswamy

²³ Dason

²⁴ cobb

²⁵ Froman

پرداختن به جهان غیرمادی، معنای جهان، ایمان، باور و تعالی به سوی خدا و هدف خلقت جهان است (مطهری، ۱۳۷۵). معنویت جنبه‌ای از آدمی است که بیانگر ارتباط و یکپارچگی او با عالم هستی می‌باشد. این ارتباط و یکپارچگی به انسان امید و معنا می‌بخشد و وی را از محدوده مکان، زمان و علایق مادی فراتر می‌برد (بوله‌ری، نظیری و زمانیان، ۱۳۹۳) امروزه هم معنویت‌های بدون خدا^{۲۶} مورد بحث می‌باشد و هم معنویت خدامحور و خداسو^{۲۷}. جان بزرگی (۱۳۹۸)، معنویت خداسو را به‌عنوان الگویی معرفی می‌کند که علاوه بر درک فرد از خود و دنیای پیرامون، مبدا و معاد ادراک شده را نیز در تبیین‌ها فعال کرده و مسائل و راه‌حل‌های واقعی‌تری را در اختیار مراجعان قرار می‌دهد. طبق این نظریه «خود» یا «خود معنوی» (در صورت فعال بودن بعد معنوی) که کل نظام روان‌شناختی را شامل می‌شود دارای یک هسته شناختی - معنوی فطری است که از آن به‌عنوان «عقل»، یا به‌طور دقیق‌تر (عقل خداسو) یاد می‌شود. اصل اساسی درمان معنوی نیز به فعال‌سازی عقل خداسو مربوط است. امروزه در بسیاری از مقالات، به آثار و کارکردهای روان‌شناختی معنویت خداسو و دین‌داری توجه شده است؛ آثاری همچون افزایش نگرش‌ها و احساسات مثبت، انعطاف‌پذیری و سازگاری و همچنین کاهش اندوه و اضطراب (فروش، ۱۳۹۸). از سوی دیگر، یافته‌های علمی نشان می‌دهد، ارتباط معنا‌داری بین قرارگرفتن انسان‌ها در سختی و بحران و توجه آنان به خدا، دین و معنویت وجود دارد. انسان‌ها در زمان بحران برای دل‌داری پیدا کردن و کنار آمدن با مشکلات تمایل دارند به دین متوسل شوند. به‌طور نمونه موسسه تحقیقاتی پیو در تجزیه و تحلیل حوادث ۱۱ سپتامبر در امریکا نشان داد، بسیاری از آمریکایی‌هایی که تا قبل از این حادثه در مناسک مذهبی فعال نبوده‌اند، پس از آن، در مواقع بحران، به دین روی آورده‌اند. به نظر وبر^{۲۸} اساساً دین به این دلیل به وجود آمده که زندگی، مخاطره‌آمیز و نامطمئن است (فصیحی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱)؛ شهید مطهری (۱۳۹۶) یکی از اثرات ایمان و باورهای اعتقادی را آرامش بخشی می‌داند که کاهش‌دهنده ناراحتی‌های زندگی است (ج ۲، ص ۴۵ و ۴۸)؛ علاوه بر متفکران اسلامی (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۴۵-۴۸؛ شریعتی، ۱۳۸۸، ص ۸، ۹) افراد دیگری (وبر، به نقل از فصیحی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱؛ نیچه،^{۲۹}؛ جیمز،^{۳۰}؛ دورانت،^{۳۱}، ۱۳۹۸، ص ۱۸۶؛ فروید،^{۳۲} ۱۳۹۲، ص ۱۸۶؛ آرگیل،^{۳۳} ۱۳۹۵، ص ۳۲۱) نیز به کارکرد آرامش بخشی دین در بحران‌ها و سختی‌ها پرداخته‌اند. هم‌چنین کوالچیک^{۳۴} و همکاران (۲۰۲۰)، در نظرسنجی نشان دادند افرادی که دچار ترس، رنج و یا بیماری می‌شوند معنویت در آن‌ها احیاء^{۳۵} می‌شود. نتایج پژوهش‌های فردین^{۳۶} (۲۰۲۲) حاکی از آن بود که معنویت می‌تواند به افراد در ایجاد آرامش روانی در مواقع بحران و بیماری‌های خطرناک کمک کند. دین در بلابای قبل از کرونا و بحران‌های بهداشتی نقش مهم و متنوعی ایفا نموده است (آدام^{۳۷} و دیگران ۲۰۲۳)

²⁶ Spiritual but not religious (SBNR)

²⁷ GOD Oriented

²⁸ Weber, M.

²⁹ Nietzsche, F.

³⁰ James, V.

³¹ Durant, W.

³² Freud, S.

³³ Argyle, M.

³⁴ Kovalchik, S.

³⁵ spiritual renewal.

³⁶ MohammadAli Fardin

³⁷ Adam B. David

از جوانب مختلفی می‌توان چالش‌های دینی به وجود آمده ناشی از بحران را بررسی کرد؛ از جنبه توجه به نیایش در میان ملل مختلف تا گرایش برخی به مسائل خرافی (قائمی نیا، ۱۳۹۹). در مواجهه با این چالش‌ها و نقش معنویت دو دیدگاه وجود دارد: یک نگاه قائل است که نگرش به دین در بحران‌ها کاملاً تغییر کرده است و افراد به‌واسطه قرار گرفتن در شرایط بحرانی و غیرقابل پیش‌بینی، توجهشان به خدا بیشتر شده است و فلسفه زندگی‌شان دچار تحول شده است؛ اما دیدگاه دوم این است که این تفاوت نشأت گرفته از یک هیجان زودگذر (ترس) است و نگرش به دین، قبل از بحران و پس از بحران تفاوتی نخواهد داشت (حسینی بیدختی و رحیمی ۱۴۰۰). در بیش از ۲۰ آیه از قرآن کریم به تمایل، تضرع و دعا به خدا در هنگام سختی و مشکلات تصریح شده است. در برخی از آیات به دیدگاه اول و در برخی دیگر به دیدگاه دوم اشاره شده است، به نظر می‌رسد تفاوت افراد در کیفیت باورهای اعتقادی‌شان و میزان معنویت خداسوی آنان، در پیش از بحران، در نگرش آنان به دین در دوره بحران و هم‌چنین پایداری یا فروریزش آن در پس بحران، تأثیرگذار است. معنویت خداسو به‌عنوان بعدی اصیل، انسان را با مبدأ و معاد خود متصل و در قالب پاسخ‌های مذهبی توحیدی می‌تواند به اعمال او انسجام بخشد و زمینه دستیابی به درجات بالایی از انسانیت را که همان خدایی شدن است، فراهم آورد (جان بزرگی، ۱۳۹۸، ص ۵۳)؛ بنابراین در این پژوهش، به نقش معنویت خداسو در گرایش به دین در بحران و پایداری یا فروریزش گرایش در پس بحران، بر اساس آیات قرآن کریم می‌پردازیم.

روش

از نظر روش‌شناسی، تحلیل و تبیین محتوا، از راه ترجمه به دست نمی‌آید؛ بلکه نیازمند فهم لایه‌های عمیق‌تری است که آن را روش تحلیل محتوای کیفی (فهم پیشرفت متن) می‌نامند. سه مرحله عمده روش تحلیل محتوا عبارت است از: آماده‌سازی و سازمان‌دهی، بررسی مواد و پردازش نتایج (سرمد و دیگران، ۱۳۸۵). با مطالعه‌ی داده‌های به‌دست‌آمده و مقایسه‌ی آن‌ها با یکدیگر و با بهره‌مندی از سه طریق کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی مؤلفه‌های مربوطه به دست آمد. این روش در گزاره‌های دینی چنین است که نخست باید مؤلفه‌ها شناسایی شوند، در این مرحله، نخست متن قرآن مطالعه می‌شود و مؤلفه‌هایی که رابطه بین آن‌ها باید تبیین شود مشخص می‌شوند و سپس ویژگی‌های آن‌ها را که به چگونگی روشن شدن مسئله کمک می‌کند، از خود متون دینی استخراج نمود، برای این منظور دو کار مهم باید صورت بگیرد: ۱. جمع‌آوری آیاتی که مرتبط به موضوع اند (خانواده متن)؛ ۲. بررسی و استخراج ویژگی‌ها و نکات مؤثر و کلیدی در تبیین و تبدیل آن به نمایه. آنگاه با اطلاعات به‌دست‌آمده، به بررسی چگونگی ارتباط بین آن‌ها پرداخت و وجه یا وجوه تبیین را به دست آورد و بر اساس آن، آیه را تبیین نمود (پسندیده، ۱۳۸۶ الف؛ ۱۳۸۶ ب و ۱۳۹۹).

یافته‌ها

با بررسی آیات نمونه این پژوهش، دو الگوی رفتاری در مواجهه با بحران به دست آمد؛ الگوی اول اشاره به افرادی دارد که در پیشا بحران و در دوران نعمت و آسایش خوشحال و غافل از خدا بوده و در شرایط بحران و سلب نعمت نسبت به خداوند ناامید و ناسپاس

می‌شوند و در پسا بحران و بازگشت نعمت و آرامش دچار سرمستی و فخر فروشی می‌شوند.^{۳۸} الگوی دوم که مورد بحث این مقاله است، ۴ مؤلفه در رویارویی افراد با بحران را نشان می‌دهد: خداسو بودن نعمت‌ها و بحران‌ها (نعمت و بحران همگی از سوی اوست)؛ معنویت خداسو/ خودمحور در دوران آسایش (پیشا بحران)؛ گرایش به خدا در دوران بحران؛ فروریزش یا ثبات در پسا بحران. در جدول زیر مستندات این ۴ مؤلفه ارائه شده است.

جدول مؤلفه‌های رویارویی افراد با بحران مستخرج از آیات قرآن (خانواده متون)

مؤلفه‌ها	آیات
دوران پیشا بحران (دوره آسایش)	وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ؛ و هنگامی که به انسان نعمت عطا می‌کنیم [از طاعت و عبادت] روی برمی‌گرداند و [با کبر و نخوت] از ما دور می‌شود (فصلت، ۵۱).
	نِعْمَةٌ مِنْ عِنْدِنَا كَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ شَكَرَ؛ به خاطر شکر و عنایت به خداوند از عذاب دنیوی نجاتشان دادیم. (قمر، ۳۵)
گرایش به خدا در دوره بحران	بدحالی ^{۳۹} : إِذَا مَسَّكُمُ الضَّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْرُّونَ؛ آنگاه چون ضرری به شما رسد، ناله و فریادتان را به درگاه او بلند می‌کنید؛ (نحل، ۵۳)
	طاقت فرسا بودن اتفاقات: فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ رَبِّهْمَا؛ پس چون سنگین بار شد، زن و شوهر پروردگارش را خواندند ^{۴۰} (اعراف، ۱۸۹).
	عذاب الهی: إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَغَيْرَ اللَّهِ تُدْعُونَ؛ اگر عذاب پروردگار ... به سراغ شما آید آیا غیر خدا را می‌خوانید ^{۴۱} (انعام، ۴۰-۴۱).
	بلاى الهی: وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ؛ هنگامی که بلا بر آن‌ها مسلط می‌شد، می‌گفتند: ای موسی! از

^{۳۸} وَ لَئِنْ أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَكْفُرُ ۚ وَ لَئِنْ أَذَقْنَاهُ نِعْمَةً بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسَّئُهُ لَيَقُولُنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ (هود، ۹ و ۱۰). وَ إِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَحَرِحَ بِهَا ۚ وَ إِن تَصْبِيهُم سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ (شوری، ۴۸).

^{۳۹} الضَّرُّ؛ به معنای بدحالی و زیان است (اقرب الموارد).

^{۴۰} فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ رَبِّهْمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ؛ پس چون سنگین بار شد، زن و شوهر پروردگارش را خواندند که: اگر به ما فرزندی تندرست و سالم عطا کنی، مسلماً از سپاس‌گزاران خواهیم بود.

^{۴۱} قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أُوَّيُّرُوكُمُ السَّاعَةَ أَوْ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (۴۰) بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ... (۴۱)؛ بگو: «به من خبر دهید اگر عذاب پروردگار به سراغ شما آید، یا رستاخیز برپا شود، آیا (برای حل مشکلات خود)، غیر خدا را می‌خوانید اگر راست می‌گویید؟!» (۴۰) (نه) بلکه تنها او را می‌خوانید.

<p>خدایت برای ما بخواه به عهدی که با تو کرده، رفتار کند (اعراف، ۱۳۴).</p>		
<p>وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أَحْبَطَ بِهَيْمٍ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ؛ و گمان/یقین می کنند هلاک خواهند شد در آن هنگام، خدا را از روی اخلاص می خوانند^{۴۲} (یونس، ۲۲).</p>	<p>به هنگام گمان (پندار) یا باور به وقوع در بحران:</p>	
<p>فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكَ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ؛ هنگامی که بر سوار بر کشتی شوند، خدا را با اخلاص می خوانند (عنکبوت، ۶۵).</p>	<p>به هنگام احتمال وقوع در بحران (وجود زمینه وقوع در بحران):</p>	
<p>الف) با تصریح به اینکه برخی فروریزش دارند نه همه: وَإِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا آذَقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ؛ هنگامی که رنج و زبانی به مردم برسد، پروردگار خود را می خوانند و توبه کنان به سوی او بازمی گردند اما همین که رحمتی از خودش به آنان بچشانند، به ناگاه گروهی از آنان نسبت به پروردگارشان مشرک می شوند (روم، ۳۳).</p>	<p>فروریزش گرایش به خدا</p>	
<p>ب) بدون تصریح به همه یا برخی: فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ؛ هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می گردانید^{۴۳} (اسراء، ۶۷)؛ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّهُ؛ اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است^{۴۴} (یونس، ۱۲).</p>	<p>دوران پسا بحران</p>	
<p>...فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ؛ اما وقتی آن‌ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند)^{۴۵} (لقمان، ۳۲)؛ وَ أَيْوَبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ</p>	<p>ثبات گرایش به خدا</p>	

^{۴۲} بیشتر مفسرین و مترجمین به معنای یقین گرفته و مکارم در ترجمه باگمان ترجمه کرده است.

^{۴۳} وَإِذَا مَسَّكُمْ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَهُهُ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ؛ و هنگامی که در دریا ناراحتی به شما برسد، جز او، تمام کسانی را که (برای حل مشکلات خود) می خوانید، فراموش می کنید اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می گردانید.

^{۴۴} وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى ضُرِّ مَسَّهُ؛ هنگامی که به انسان زیان (و ناراحتی) رسد، ما را (دره حال): درحالی که به پهلو خوابیده، یا نشسته، یا ایستاده است، می خواند اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است.

^{۴۵} وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَاطْلَلٍ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ؛ و هنگامی که (در سفر دریا) موجی همچون ابرها آنان را بپوشاند (و بالا رود و بالای سرشان قرار گیرد)، خدا را با اخلاص می خوانند اما وقتی آن‌ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند، درحالی که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می گیرند).

الرَّاحِمِينَ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ ... رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَ ذِكْرَى لِّلْعَابِدِينَ؛ و ایوب را (به یادآور) هنگامی که پروردگارش را خواند: «بدحالی و مشکلات به من روی آورده و تو مهربان‌ترین مهربانانی!» ما دعای او را مستجاب کردیم و ناراحتی‌هایی را که داشت برطرف ساختیم ... تا رحمتی از سوی ما و تذکری برای عبادت‌کنندگان باشد (انبیاء، ۸۳).	
--	--

جدول عوامل فروریزش در پسا بحران (ویژگی‌ها و نکات مهم متون)

آیه	عامل
<p>اذا كشف الضر... يشركون (نحل، ۵۴) هنگامی که ناراحتی و رنج را از شما برطرف می‌سازد، ناگاه گروهی از شما برای پروردگارشان همتا قائل می‌شوند.ⁿ</p> <p>فلما اثقلت دعوا لله... لنكونن من الشاكرين... فلما آتاهما... جعلنا له شركاء (اعراف، ۱۸۹) سپس هنگامی که با او آمیزش کرد، حملی سبک برداشت، که با وجود آن، به کارهای خود ادامه می‌داد و چون سنگین شد، هر دو از خداوند و پروردگار خود خواستند «اگر فرزند صالحی به ما دهی، از شاكران خواهیم بود!»</p>	شرك / ناشكری
<p>فلما نجاكم^{۴۶} ... اعرضتم؛ و كان الانسان كفورا (اسراء، ۶۷) اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می‌گردانید و انسان، بسیار ناسپاس است!</p>	كفر
<p>إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَ كَفَىٰ بِرَبِّكَ وَ كَيْلًا (اسراء، ۶۵) (اما بدان) تو هرگز سلطه‌ای بر بندگان من، نخواهی یافت (و آنها هیچ گاه به دام تو گرفتار نمی‌شوند)! همین قدر کافی است که پروردگارت حافظ آنها باشد.</p>	تسلط شیطان
<p>فلولا... تضرعوا و لكن قست قلوبهم و زين لهم الشيطان اعمالهم (انعام، ۴۳) چرا هنگامی که مجازات ما به آنان رسید، (خضوع نکردند و) تسلیم نشدند؟! بلکه دل‌های آنها قساوت پیدا کرد و شیطان، هر کاری را که می‌کردند، در نظرشان زینت داد!</p>	قساوت قلب
<p>فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَنْ لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضُرِّ مَسَّهُ كَذَلِكِ زَيْنٌ لِّلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (يونس، ۱۲) اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می‌رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است! این گونه برای اسرافکاران، اعمالشان زینت داده شده است (که زشتی این عمل را درک نمی‌کنند)</p>	اسراف
<p>فَنَذَرَ الدِّينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (يونس، ۱۱) ما کسانی را که به ما و به دیدار ما در قیامت</p>	عدم امید به

^{۴۶} یعنی پس از اطمینان خاطر (عبور از بحران).

<p>ایمان ندارند در طغیانشان رها می‌کنیم تا هم چنان سرگردان باشند وَلَيْنُ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضِرَاءٍ مَسْتَهْتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ وَ هِرْگَاهِ اُو رَا رَحْمَتِي اَز سُوِي خُوْد بَعْدِ اَز نَارَاحَتِي كِه بِه اُو رَسِيْدِه بَجْشَانِيْم مِي گُوِيْد: اِيْن بِه خَاَطِر شَايَسْتِگِي وَا اسْتَحْقَاقِ مَن بُوْدِه وَا گِمَانِ نَمِي كَنِم قِيَامَتِ بَرِيَا شُوْد وَا (بِه فَرَضِ كِه قِيَامَتِي بَاشَد)، هِرْگَاهِ بِه سُوِي پُرُوْرْدِ گَارَمِ بَازِ گِرْدَانْدِه شُوْم، بَرَايِ مَن نَزْدِ اُو پَادَاشِ هَايِ نِيَكِ اسْتِ (فَصْلَت، ٥٠)</p>	<p>آخِرَت</p>
<p>فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَىٰ أَجَلٍ هُمْ بِالْغَوَةِ إِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ (اعراف، ١٣٥) پس هنگامی که عذاب را تا مدتی که [می‌باید همه] آنان به پایان مهلت آن می‌رسیدند از ایشان برطرف می‌کردیم، به دور از انتظار پیمانانشان را می‌شکستن</p>	<p>پیمان شکنی</p>
<p>فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضِرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ قِتْنَةٌ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (زمر، ٤٩)؛ آری، هر گاه انسان را ضرر و زبانی رسد ما را فرا می‌خواند، سپس چون که نعمتی را از جانب خود به او عطا کردیم می‌گوید: جز این نیست که من آن را روی کاردانی خود داده شده‌ام (نه) بلکه امتحانی است (از جانب خدا) و لکن بیشترشان نمی‌دانند و لَئِن أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضِرَاءٍ مَسْتَهْتَهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ وَ هِرْگَاهِ اُو رَا رَحْمَتِي اَز سُوِي خُوْد بَعْدِ اَز نَارَاحَتِي كِه بِه اُو رَسِيْدِه بَجْشَانِيْم مِي گُوِيْد: اِيْن بِه خَاَطِر شَايَسْتِگِي وَا اسْتَحْقَاقِ مَن بُوْدِه وَا گِمَانِ نَمِي كَنِم قِيَامَتِ بَرِيَا شُوْد وَا (بِه فَرَضِ كِه قِيَامَتِي بَاشَد)، هِرْگَاهِ بِه سُوِي پُرُوْرْدِ گَارَمِ بَازِ گِرْدَانْدِه شُوْم، بَرَايِ مَن نَزْدِ اُو پَادَاشِ هَايِ نِيَكِ اسْتِ (فَصْلَت، ٥٠)</p>	<p>خودخواهی و تکبر</p>
<p>وَ إِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِن بَعْدِ ضِرَاءٍ مَسْتَهْتَهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا... (يونس ٢١) و چون مردم را پس از سختی و رنجی که به آنان رسیده رحمت و راحتی بچشانیم (پس از جهل و فقر جاهلیت، علم و رفاه اسلام دهیم) به ناگاه در آیات ما نیرنگ می‌ورزن. و ما یجحد بآیاتنا الا کل ختار کفور (لقمان، ٣٢)؛ و آیات ما را جز هر پیمان شکن خائن و کفر پیشه‌ای انکار نمی‌کند</p>	<p>مکر و نیرنگ</p>

جدول عوامل ثبات گرایش در پسا بحران (ویژگی‌ها و نکات مهم متون)

<p>ان عبادی لیس لک علیهم سلطان (اسراء، ٦٥)؛ بی‌تردید تو را بر بندگان (مطیع) من (جز القاء و سوسه) تسلطی نیست و همین کافی است که پروردگارت کارساز (امور بندگان خود) است. فاستجبنا له... و ذکرى للعابدین (انبیا، ٨٤) ما دعای او را مستجاب کردیم و ناراحتیهایی را که داشت برطرف ساختیم و خاندانش را به او بازگرداندیم و همانندشان را بر آنها افزودیم تا رحمتی از سوی ما و تذکری برای عبادت کنندگان باش</p>	<p>عبودیت</p>
<p>فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (كهف، ١١٠) پس هر که به لقای</p>	<p>آخِرَت باوری</p>

پروردگارش امید دارد، باید کاری شایسته انجام دهد و هیچ کس را در عبادت پروردگارش شریک نکند	
فلما نجاهم... فمنهم مقتصد... ان في ذلك لآيات لكل صبار شكور (لقمان، ۳۲) اما وقتی آنها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می گیرند (و به ایمان خود وفادار می مانند، در حالی که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می گیرند) ولی آیات ما را هیچ کس جز پیمان شکنان ناسپاس انکار نمی کنند	صبر/شکور
إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ (هود، ۱۱) مگر آنها که (در سایه ایمان راستین)، صبر و استقامت ورزیدند و کارهای شایسته انجام دادند که برای آنها، آمرزش و اجر بزرگی است!	صبر / عمل صالح
وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (انبیاء، ۸۳) و ایوب را [یاد کن] آنگاه که پروردگارش را بخواند که مرا سختی و گزند رسیده و تو مهربان ترین مهربانانی	اعتقاد به رحمانیت خداوند
يا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ... وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ... فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ. (بقره، ۴۷ الی ۵۰)	تذکر و دقت در نعمت های الهی
قُلِ اللَّهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ مُشْرِكُونَ (انعام، ۶۳) بگو: چه کسی شما را از تاریکیهای خشکی و دریا [به هنگام درماندگی] می رهاوند؟ او را به زاری آشکارا و پنهانی می خوانید که اگر ما را از این [تاریکیها و رنجها] برهاند هر آینه از سپاسگزاران باشی	اسناد رهایی از بحران به خداوند

بحث و بررسی

با توجه به مؤلفه هایی که از خانواده متون آیات به دست آمد و با در نظر گرفتن ویژگی ها و نکات مهم انتخاب شده از آن متون، تحلیل و تبیین این عوامل و ویژگی ها با فروریزش و یا ثبات پس از بحران بدین شکل خواهد بود که: همه ی نعمت ها و بحران ها از جانب خداوند است؛ هر چند منشأ پیدایش بحران، خود انسان باشد^{۴۷} (نحل، ۵۳). نعمت صحت، سلامتی و عافیت از بارزترین مصادیق نعم الهی است (قمی، ۱۴۰۴)؛ بنابراین گرایش افراد باید از همان ابتدا به سوی او باشد؛ اما غالب افراد به علت های مختلف، گرایش اولیه به خداوند پیدا نمی کنند^{۴۸} (فصلت، ۵۱). بلکه گرایش آنان به سوی اسباب و عامل های غیرواقعی معطوف می شود. از این گرایش به طغیان (علق، ۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۳۲۵)؛ شرک (یوسف، ۱۰۶؛ انعام، ۴۰-۴۱؛^{۴۹} طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۲۷۵) و کفر (اسراء،

^{۴۷}. و ما بکم من نعمه فمن الله.

^{۴۸}. وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَى بِجَانِبِهِ؛ و هنگامی که به انسان نعمت عطا می کنیم [از طاعت و عبادت] روی برمی گرداند و [با کبر و نخوت] از ما دور می شود.

^{۴۹}. وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ (۱۰۶) و بیشتر آن ها که مدعی ایمان به خدا هستند، مشرک اند.

^{۵۰}. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَنْتُمْ عَذَابَ اللَّهِ أَوْ أَنْتُمْ السَّاعَةُ أَوْ غَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ بَلْ إِلَٰهَ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ بگو: «به من خبر دهید اگر عذاب پروردگار به سراغ شما آید، یا رستاخیز برپا شود، آیا (برای حل مشکلات خود)، غیر خدا را می خوانید اگر راست

۶۷؛^{۵۱} عنکبوت، ۶۵-۶۶؛^{۵۲} طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۱۵۴) و ... یاد می‌شود؛ اما پس از آنکه دچار سختی و بحران می‌گردد، به خداوند گرایش پیدا می‌کنند^{۵۳} (یونس، ۱۲) و طغیان، شرک و کفران خود را فراموش کرده و به یاد می‌آورد که کسی جز خداوند توان کمک به او در بحران را ندارد (انعام، ۴۰-۴۱؛ اسراء، ۶۷). عامل گرایش اینان به ایمان و خداوند، خودبینی و باهدف برون‌رفت از مشکل است؛ بدین معنی که اینان اولاً خود را دارای ارزش و شایستگی خاصی می‌بینند که به خاطر آن خداوند باید ایشان را از بند بحران برهاند (و به همین دلیل پس از رهیدن از بحران، آن را به خود اسناد می‌دهند)^{۵۴} (زمر، ۴۹؛ فصلت، ۴۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۴۹۳) و دوماً برای برون‌رفت از مشکل و رها شدن از مشکلات شخصی خود، به دلیل ناامید شدن از اسباب عادی (انعام، ۴۱؛^{۵۵} روم، ۳۶؛ فصلت، ۴۹^{۵۶})، رو به خداوند می‌کنند و برای جلب توجه و به دست آوردن حمایت خداوند، تعهدات مختلف داده و سوگندهای متعددی می‌خورند که دیگر از این گرایش خویش متزلزل نگردند، اما در تمام موارد، گرایش خود به خداوند را مشروط به برطرف شدن بحران می‌کنند (اعراف، ۱۳۴^{۵۸} و ۱۸۹؛^{۵۹} اسراء، ۶۷). این گرایش مشروط نشان از این دارد که گرایش به ایمان و معنویت و خداوند در اینان جنبه ابزاری دارد. به همین خاطر، پس از تحقق هدف، دیگر دلیلی بر ثبات بر گرایش قبلی خود به خداوند وجود ندارد؛ بنابراین، از گرایش به خداوند فروریزش کرده، به حالت سابق خود بازمی‌گردند (اعراف، ۱۹۰؛ نحل، ۵۴؛ اسراء، ۶۷؛ یونس، ۱۲

می‌گویید؟!» (نه) بلکه تنها او را می‌خوانید! و او اگر بخواهد، مشکلی را که به خاطر آن او را خوانده‌اید، برطرف می‌سازد و آنچه را (امروز) همتای خدا قرار می‌دهید، (در آن روز) فراموش خواهید کرد.

^{۵۱}. وَ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَلَاغُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّكُم إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ كَانُوا الْإِنْسَانَ كَفُورًا وَ هُنَّ كَمَا يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ هنگامی که در دریا ناراحتی به شما برسد، جز او، تمام کسانی را که (برای حل مشکلات خود) می‌خوانید، فراموش می‌کنید اما هنگامی که شما را به خشکی نجات دهد، روی می‌گردانید و انسان، بسیار کفران می‌کند.

^{۵۲}. فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَاؤُا اللَّهِ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ هنگامی که بر سوار بر کشتی شوند، خدا را با اخلاص می‌خوانند (و غیر او را فراموش می‌کنند) اما هنگامی که خدا آنان را به خشکی رساند و نجات داد، باز مشرک می‌شوند! (بگذار) آنچه را (از آیات) به آن‌ها داده‌ایم انکار کنند و از لذات زودگذر زندگی بهره گیرند اما به‌زودی خواهند فهمید.

^{۵۳}. وَ إِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا هُنَّ كَمَا يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ هنگامی که در حالی که به پهلو خوابیده، یا نشسته، یا ایستاده است، می‌خواند.

^{۵۴}. فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُنَّ كَمَا يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ هنگامی که از جانب خود به او نعمتی دهیم، می‌گوید: «این نعمت را به خاطر کاردانی خودم به من داده‌اند؛ و لَئِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّتهُ لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي وَ هِرْغَاهُ وَ رَحْمَتِي مِنْ سِوَىٰ خَلْقِي فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ هنگامی که انسان را زبانی رسد، ما را (برای حل مشکلتش) می‌خواند سپس

^{۵۵}. بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ ... وَ تَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ (نه) بلکه تنها او را می‌خوانید! ... و آنچه را (امروز) همتای خدا قرار می‌دهید، (در آن روز) فراموش خواهید کرد

^{۵۶}. إِنْ تُصِيبْهُمْ سَيْئَةٌ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ وَ هِرْغَاهُ رَنْجٌ وَ مَصِيبَتِي بِهٖ خَاطِرُ أَعْمَالِهِمْ كَمَا أَنْجَمْتُمْ لَهُمْ إِذْ كَانُوا كَافِرِينَ نَارِحَتِي رَسَانَدٌ وَ نَجَاتِي دَادٌ، بَاز مَشْرَكٌ مِی‌شَوْنَد!

^{۵۷}. لَا يَسْتَأْذِنُ الْإِنْسَانُ مِنْ دَعَاءِ الْخَيْرِ وَ إِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيُؤَسِّ قَنُوطًا (۴۹) انسان هرگز از تقاضای نیکی (و نعمت) خسته نمی‌شود و هرگاه شرّ و بدی به او رسد، بسیار مأیوس و نومید می‌گردد.

^{۵۸}. وَ لَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَىٰ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِن كَشِفتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ هُنَّ كَمَا يُشْرِكُونَ هنگامی که بلا بر آن‌ها مسلط می‌شد، می‌گفتند: «ای موسی! از خدایت برای ما بخواه به عهدی که با تو کرده، رفتار کند! اگر این بلا را از ما مرتفع سازی، قطعاً به تو ایمان می‌آوریم و بنی‌اسرائیل را با تو خواهیم فرستاد!».

^{۵۹}. فَلَمَّا أَثَقَلَتِ دَعَاؤُا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِن آتَيْنَاهَا صَالِحًا لَنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ وَ چون سنگین شد، هر دو از خداوند و پروردگار خود خواستند اگر فرزند صالحی به ما داده شود، از شاکران خواهیم بود.

و ۲۲؛ عنکبوت، ۶۵؛ روم، ۳۳) و تمامی عهد و پیمان‌هایشان را زیر پا می‌نهند (اعراف، ۱۳۵؛ زخرف، ۵۰) و حتی برخی از این هم فراتر رفته و با خطای اسنادی، برطرف شدن و برون‌رفت از بحران را به زرنگی و شایستگی خود اسناد می‌دهند، نه خداوند (زمر، ۴۹؛ فصلت، ۴۹). نگاه ابزاری اینان به خداوند چنان قوی است که حتی اگر درخواست آزادشدنشان از جهنم و بازگشت به دنیا، مستجاب شود، پس از بازگشت به دنیا و پسا بحران، به همان رفتار سابق خود بازمی‌گردند.^{۶۰} (انعام، ۲۸).

تمامی این موارد نشان از سبک زندگی نادرستی است که در دنیا دارند و تا این سبک درست نشود، چه در پیش بحران، چه در بحران و چه در پسا بحران، رفتار اینان تغییر جدی نمی‌کند و تنها شکل رسیدن به اهدافشان است که از وسیله و هدفی به وسیله و هدف دیگر تغییر می‌کند. به‌طور کلی، سبک زندگی این افراد دارای سه بخش دارای مشکل است: ۱. اینان در معنای زندگی مشکل اساسی دارند و همه‌چیز را در لذت‌جویی زودگذر دنیایی تعریف می‌کنند^{۶۱} (عنکبوت، ۶۶) و ایمان و امید به‌روز رستخیز و جهان آخرت ندارند^{۶۲} (یونس، ۱۲). ۲. شناخت واقعی از خود و رابطه خود با خداوند ندارند؛ و همه‌چیز را بر محور خود تفسیر می‌کنند (خودگرایی افراطی) (زمر، ۴۹؛ فصلت، ۴۹). این ویژگی باعث ایجاد چندین مشکل دیگر می‌شود: (أ) چون همه‌چیز را به خود اسناد می‌دهند، بنابراین نسبت به خداوند ناسپاس هستند و همین ناسپاسی یکی از عوامل عدم گرایش به خداوند می‌شود (یونس، ۲۲-۲۳؛^{۶۳} انعام، ۶۳-۶۴؛ ب). اهداف و پشت پرده نزول بلاها و بحران‌ها را نمی‌توانند درک کنند - که بسیاری از این بحران‌ها بازتاب رفتارهای نادرست خودشان است (روم، ۳۶) و هدف خداوند متنبه کردن افراد به خدا و بازگرداندنشان به فطرت و معنویت و توحید است^{۶۴} (انعام، ۴۲-۴۳) - (ج). فقط دنبال این هستند که سریع خود را از بحران رهانیده، به لذت‌های سابق خویش برگردند - به همین دلیل گرایش به خدا را مشروط می‌کنند به پسا بحران - (عنکبوت، ۶۶) (د). به همین دلیل تاب‌آوری بسیار کمی هم دارند. این در حالی است که توجه یابی به هدف

^{۶۰} وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ و اگر بازگردند، به همان اعمالی که از آن نهی شده بودند بازمی‌گردند آن‌ها دروغ‌گویند.

^{۶۱} لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَيَلْمِزُوا قَسْوَةَ يَوْمِئِذٍ (بگذار) آنچه را (از آیات) به آن‌ها داده‌ایم انکار کنند و از لذات زودگذر زندگی بهره گیرند اما به‌زودی خواهند فهمید!

^{۶۲} فَتَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ولی کسانی را که ایمان به لقای ما ندارند، به حال خود رها می‌کنیم تا در طغیانشان سرگردان شوند.
^{۶۳} جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِيفٌ وَ جَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنِ أَنْجَيْنَا مِنْ هَذِهِ لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ نَاغِيَانًا طوفان شدیدی می‌وزد و امواج از هر سو به سراغ آنها می‌آید و گمان می‌کنند هلاک خواهند شد در آن هنگام، خدا را از روی اخلاص می‌خوانند که: «اگر ما را از این گرفتاری نجات دهی، حتماً از سپاسگزاران خواهیم بود!» اما هنگامی که خدا آن‌ها را رهایی بخشید، (باز) به ناحق، در زمین ناسپاسی و طغیان می‌کنند.

^{۶۴} قُلْ مَنْ يَنْجِيكُمْ مِنَ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً لَئِنِ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ قُلِ اللَّهُ يَنْجِيكُمْ مِنْهَا وَ مِنْ كُلِّ كَرْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ بگو: «چه کسی شما را از تاریکی‌های خشکی و دریا رهایی می‌بخشد؟ درحالی‌که او را با حالت تضرع (و آشکارا) و در پنهانی می‌خوانید (و می‌گویید): اگر از این (خطرات و ظلمت‌ها) ما را رهایی می‌بخشد، از شکرگزاران خواهیم بود.» بگو: «خداوند شما را از این‌ها و از هر مشکل و ناراحتی، نجات می‌دهد باز هم شما برای او شریک قرار می‌دهید! (و راه کفر می‌پوید.)».

^{۶۵} فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْأَسْمَاءِ وَ الضَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ فَلَوْ لَا إِذْ جَاءَهُمْ بِأَسْمَانَا تَضَرَّعُوا پس آن‌ها را به فقر و تنگدستی و بیماری و رنج بدنی گرفتار کردیم، شاید (بیدار شوند و در برابر حق)، خضوع کنند پس چرا هنگامی که عذاب ما به آن‌ها رسید خضوع نکردند.

خداوند از نزول بلا و بحران و ثبات در گرایش، با تاب آوری و خصلت سپاسگزاری رابطه دارد^{۶۶} (لقمان، ۳۱-۳۲؛ طباطبایی، ج ۱۶، ص ۲۳۷)؛ ه. با توجه به این ویژگی‌ها، دچار اسراف و زیاده‌روی در رسیدن به خواسته خود شده و به هر چیزی چنگ می‌زند تا به موفقیت برسد^{۶۷} (یونس، ۱۲). ۳. در هدف‌گذاری در گرایش به خداوند نیز مشکل اساسی دارند، زیرا هدف اینان از گرایش به خداوند خدمت به خود و برون‌رفت از مشکلات است و نه اصل گرایش به خداوند. به عبارتی دیگر اینان در گرایش به خداوند، خداسو نیستند بلکه خودسو و خودگرا هستند و در معرفی خود به‌عنوان خداسو و خداگرا دروغ می‌گویند (انعام، ۲۸؛ روم، ۳۶ فصلت، ۴۹). نتیجه همه این موارد این می‌شود که به‌راحتی تحت نفوذ شیطان قرار گرفته و در نتیجه گرایش واقعی به خداوند پیدا نخواهند کرد (انعام، ۴۲؛ اسراء، ۴۲).

بر اساس آنچه گذشت، خداسو و خداگرا بودن حقیقی (بندگی و عبودیت، شکرگزاری و شرک نوری) در مقابل خودسویی و خودگرایی مهم‌ترین عامل در ثبات گرایش به خداوند است که لازمه آن، نفوذناپذیری شیطان در آنان (حجر، ۴۲) ایمان به سرای آخرت (کهف، ۱۱۰)، تاب آوری (لقمان، ۳۱-۳۲) و اسناد رهایی از بحران به خداوند (انعام، ۶۳) است. این افراد چه در پیش از بحران، چه در بحران و چه در پسا بحران فروریزش نداشته و چه بسا گرایششان نیز تقویت گردد^{۶۸} (بقره، ۱۵۵-۱۵۶).

نتیجه‌گیری

بر اساس متون دینی (آیات قرآن کریم)، منشأ همه نعمت‌ها خداوند است و میزان باورهای اعتقادی و کیفیت معنویت خداسوی افراد در دوران پیش از بحران، تأثیر مستقیمی بر نگرش آن‌ها به دین در دوران بحران و همچنین پایداری یا فروریزش این گرایش در دوران پس از بحران دارد. برخی از افراد، در زمان زندگی عادی خود، گرایش به خدا نداشته و فاقد معنویت خداسو هستند، در نتیجه بحران را به‌عنوان یک تهدید خارجی می‌بینند. این دسته در این دوران گرایشی موقت به خداوند پیدا می‌کنند تا از بحران و مشکلات آن رها شوند و پس از برون‌رفت از بحران و تحقق هدف، از گرایش به خداوند فروریزش می‌کنند؛ این فروریزش نشان‌دهنده‌ی عدم وجود پایه‌های محکم اعتقادی و معنوی در این افراد است؛ اما افرادی که خداسویی واقعی دارند، چه در پیش از بحران، چه در بحران و چه در

^{۶۶} أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللَّهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ آيَاتِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظَّلْمِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ آيا نديدی کشتی‌ها بر (صفحه) دریاها به فرمان خدا و به (برکت) نعمت او حرکت می‌کنند تا بخشی از آیاتش را به شما نشان دهد؟! در این‌ها نشانه‌هایی است برای کسانی که شکيبا و شکرگزارند! و هنگامی که (در سفر دریا) موجی همچون ابرها آنان را بپوشاند (و بالا رود و بالای سرشان قرار گیرد)، خدا را با اخلاص می‌خوانند اما وقتی آن‌ها را به خشکی رساند و نجات داد، بعضی راه اعتدال را پیش می‌گیرند (و به ایمان خود وفادار می‌مانند، درحالی‌که بعضی دیگر فراموش کرده راه کفر پیش می‌گیرند) ولی آیات ما را هیچ‌کس جز پیمان‌شکنان ناسپاس انکار نمی‌کنند!

^{۶۷} فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ صُورَهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَى صُرٍّ مَسَّةَ كَذَلِكَ زَيْنَ لِّلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می‌رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است! این‌گونه برای اسراف‌کاران، اعمالشان زینت داده شده است که زشتی این عمل را درک نمی‌کنند.

^{۶۸} وَ يُشِرُّ الصَّابِرِينَ؛ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ؛ و بشارت‌ده به استقامت‌کنندگان! آن‌ها که هرگاه مصیبتی به ایشان می‌رسد، می‌گویند: «ما از آن خدائیم و به سوی او بازمی‌گردیم!»

پسا بحران فروریزش نداشته و چه بسا از شرایط بحران به عنوان فرصتی برای تقویت بیشتر ارتباط با خدا و عمق بخشیدن به باورهای دینی عمل می کند.

همچنین، با عنایت به عوامل فروریزش و ثبات گرایش به دین در پسا بحران، اهمیت آموزش و ترویج مفاهیم دینی مانند عبودیت، آخرت باوری، صبر و شکرگزاری و شناسایی و مقابله با عواملی مانند شرک، کفر، خودخواهی و تسلط شیطان، معلوم می شود. این یافته ها نه تنها در حوزه روان شناسی دین، بلکه در حوزه مدیریت بحران و برنامه ریزی های اجتماعی نیز می تواند مورد استفاده قرار گیرد.

منابع

قرآن کریم

انصاریان، حسین. (۱۳۸۳). ترجمه قرآن، (چاپ اول). قم: انتشارات اسوه.

آرگیل، مایکل؛ ۱۳۹۵، روانشناسی و دین؛ ترجمه سجاد دهقانزاده؛ تهران، انتشارات پارسه.

بوله‌ری، جعفر؛ قاسم نظیری و سکینه زمانیان (۱۳۹۳)، ((اثربخشی رویکرد گروه درمانی معنوی بر کاهش میزان افسردگی، اضطراب و استرس در زنان مبتلا به سرطان سینه))، جامعه شناسی زنان، ۱(۹): ص ۸۵-۱۱۲.

پسندیده عباس، ۱۳۸۶ الف، روش فهم و تبیین گزاره های دینی (قرآن و حدیث)، حدیث و اندیشه، ش ۳ (پیاپی ۱۶)، ص ۳۳-۴۷.

پسندیده، عباس، ۱۳۸۶ ب، درآمدی بر روش شناسی فهم معارف روان شناختی از احادیث، ش ۱۲، ص ۳-۴، ص ۸۸-۱۰۹.

پسندیده، عباس؛ ۱۳۹۹؛ روش فهم عمومی متون دینی با رویکرد روان شناختی، قم: پژوهشگاه قرآن و حدیث.

پناهی، سهیلا. عطایی فر، ربابه. بهرامی هیدجی، مریم. هواسی سومار، ناهید و تاجری، بیوک (۲۰۲۳). بررسی اثربخشی روان درمانی معنوی چندبعدی بر تجربه سوگ و شدت سوگ در بازماندگان متوفیان ناشی از کووید ۱۹. پژوهش در دین و سلامت

جان بزرگی، مسعود؛ ۱۳۹۸؛ درمان چندبعدی معنوی یک رویکرد خداسو؛ قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حسینی بیدختی، محمدحسن، رحیمی، عبدالله (۱۴۰۰)؛ نگرش به دین در بحران کرونا؛ کنفرانس بین المللی رهیافت معنویت خداسو در مواجهه با بحران کرونا.

دورانت، ویل؛ ۱۳۹۸؛ لذات فلسفه، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

روزنتال، آریل، هارت، پائول تی؛ و چارلز، مایکل تی. (۱۳۸۲). پیوندهای انتظامی در اقدامات ارتباطی مدیریت بحران (ترجمه: محمدعلی ستاری فقیهی). پژوهش‌های دانش انتظامی، شماره ۱۶، صفحات ۱۱۸-۱۴۰.

سرمد، زهره و بازرگان، عباس و حجازی، الهه، ۱۳۸۵، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، آگاه.

سلیمی، سمیه، نقره، مهدیه. (۲۰۲۲). تأثیر ایمان به معارف سوره حمد در مواجهه با ویروس کرونا. پژوهش در دین و سلامت

شریعی، علی؛ ۱۳۸۸ تاریخ و شناخت ادیان، ج ۲، تهران، شرکت سهامی انتشار

طباطبایی، محمدحسین، ۱۴۱۷، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات نشر دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

فروید، زیگموند؛ ۱۳۹۲؛ آینده یک پندار؛ ترجمه هاشم رضی؛ تهران، انتشارات آسیا.

فروش محمد. (۲۰۱۹). رشد معنوی در پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی. پژوهش در دین و سلامت .

فضیحی، امان‌الله؛ ۱۳۸۹؛ تحلیل کارکردهای دین در جامعه سنتی و مدرن. قم، انتشارات پژوهشکده باقرالعلوم، چاپ اول.

قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴)، تفسیر القمی، قم، دارالکتاب.

مجتبوی، سید جلال الدین (۱۳۷۱). ترجمه قرآن. تهران: انتشارات حکمت.

مشکینی، علی. (۱۳۸۱). ترجمه قرآن، (چاپ دوم). قم: الهادی.

مطلبی، مسعود؛ صالح؛ محمد مهدب؛ (۱۳۹۹)، کرونا و دینداری، فصلنامه مطالعات منافع ملی، سال پنجم، شماره نوزدهم، ص ۶۹-۸۹

مطهری، مرتضی؛ ۱۳۹۶، مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۲ و ۶، قم، انتشارات صدرا.

موسوی همدانی، سید محمد باقر (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

وکیلی، جواد؛ و همکاران. (۱۳۹۱). اصول و مبانی پدافند غیرعامل، پدافند غیرعامل. ذوب آهن اصفهان.

Adam B. David, Crystal L. Park, Sayaka Awao, Solmary Vega, Madison S. Zuckerman, Tyler F. White, David Hanna. Religiousness in the first year of COVID-19: A systematic review of empirical research. *Current Research in Ecological and Social Psychology*. Volume 4, 2023, 100075. <https://doi.org/10.1016/j.cresp.2022.100075>.

during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2023;9(1):134-149.

<https://doi.org/10.22037/jrrh.v9i1.40846>

- Dyson, J. Cobb, M. & Forman, D. (1997). The meaning of spirituality: A literature review. *Journal of advanced nursing*, 26(6), 1183-1188.
- Farhoush M. Spiritual Growth in Islamic Psychology Research. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2019;5(2):1-5.<https://doi.org/10.22037/jrrh.v5i2.24971>
- Hermann, Charles F. International crisis as a situational variable, in Rosenau(ed.), *International politics and Foreign policy*, New York: The Free Press, 1969, pp.409-421.
- Levin, J. S. (1996). How religion influences morbidity and health: Reflections on natural history, salutogenesis and host resistance. *Social science & medicine*, 43(5), 849-864.
- Levin, J. (2003). Spiritual determinants of health and healing: An epidemiologic perspective on salutogenic mechanisms. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 9(6), 48-57.
- Miller, K. «The concept of crisis: current status and Mental Health Implications», *Human organization*, 22(fall,1963), pp.185-196.
- MohammadAli Fardin, (2020). COVID-19 Epidemic and Spirituality: A Review of the Benefits of Religion in Times of Crisis, *Jundishapur Journal of Chronic Disease Care*, 9(2), 2. magiran.com/p2143184
- Narayanaswamy, A. (1999). A review of spirituality as applicable to nursing. *Int J Nurs Stud*, 36, 117-25.
<https://www.undrr.org>.
- Panahi S, Ataeifar R, Bahrami-Hidaji M, Havassi-Soomar N, Tajeri B. The Effect of Spiritually Multidimensional Psychotherapy on Grief Experience and Grief Intensity in the Bereaved.
- Salimi S, Noghreh M. The Role of Belief in the Teachings of Chapter Al-Hamd of the Quran in Dealing with the Corona Virus. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2022;8(Supplement):148-161. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v8i.37475>
www.pewresearch.org.
www.gallup.com.
<https://voxeu.org/article/rising-religiosity-global-response-covid-19-fear>.

The role of "God-fearing" spirituality in the tendency to religion in crisis (during the Corona) and the stability or collapse of the tendency in the post-crisis, according to the verses of the Holy Quran

Abstract

Problems have long been a concern for psychologists. Among them, religious spirituality is often a source of important strength when an individual is in crisis. From the perspective of Islam, God is the center of spirituality. This study aimed to investigate the role of God-centered spirituality in the stability or collapse of religious orientation in the post-crisis period based on the verses of the Quran using the qualitative method of religious analysis (understanding the progression of the text). The findings indicate that the differences between individuals in the quality of their religious beliefs and their God-oriented spirituality in the pre-crisis period have an impact on their attitude towards religion during the crisis period and its stability or collapse in the post-crisis period. People who experienced a crisis fall into two categories: those who had a God-oriented spirituality before the crisis will continue to do so with greater intensity after the crisis. However, those who did not have a God-oriented spirituality before the crisis will turn to religion and spirituality in order to get out of the crisis, but they will also lose their orientation after the crisis. By examining the sample verses of this study, polytheism, ingratitude, disbelief, Satan's dominance, extravagance, lack of hope for the end, breaking the covenant, selfishness and arrogance, and deceit are among the factors that cause the collapse of the tendency towards God in the post-crisis period. In contrast, belief in the hereafter, patience, gratitude, righteousness, faith in God's mercy, reminder and attention to divine blessings, and attributing deliverance from the crisis to God are the actions in the post-crisis period.

Keywords: God-fearing spirituality, inclination to religion, corona, crisis, stability, Collapse